

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 2

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 2

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

BOSH MUHARRIR**O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)

Isa Habibeyli (Ozarbayjon)

Seyhan Tanju (Turkiya)

Almaz Ulvi (Ozarbayjon)

Benedek Peri (Vengriya)

Vahit Turk (Turkiya)

Teymur Kerimli (Ozarbayjon)

Eunkyung Oh (Koreya)

Nazef Shahrani (AQSh)

Boqijon To'xliyev

Muhammadjon Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkiya)

Qosimjon Sodiqov

Zulxumor Xolmanova

Mustafa O'ner (Turkiya)

Nurboy Jabborov

G'aybulla Boboyorov

Kimura Satoru (Yaponiya)

Imran Ay (Turkiya)

Aftondil Erkinov

Nadir Mamadli (Ozarbayjon)

Rashid Zohidov

Otabek Jo'raboyev

Bulent Bayram (Turkiya)

Qo'ldosh Pardayev

Nodirbek Jo'raqo'ziyev

Oysara Madaliyeva

Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Rashid Zohidov**

Adabiy manbashunoslik muammolari 4

Ma'rifat Rajabova

Matn va nashr muammoari 17

Mabruk Djurayev

"Devoni Foniy"ning Nuriusmoniya nusxasi tavsifi 35

ADABIYOTSHUNOSLIK**Usmon Qobilov**

Mavlono Atoiy she'riyatida obraz-timsollar badiiy talqini 49

Farida Karimova

Xusrav Dehlaviy debochalari: an'ana va o'ziga xoslik 68

LINGVISTIKA**G'aybulla Boboyorov**

Tilimiz "o'zbekcha" nomini o'tmishining qay bosqichida ola boshlagan edi? 89

Elyor Alimardanov

Xorazm dialektal zonasida o'zbek shevalari leksik xususiyatlarining turkman tili (shevasi)ga ta'siri 103

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madaliev

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOTOLOGY****Rashid Zohidov**

Problems of Literary Source Studies 4

Ma'rfat Rajabova

Textual and Publication Issues (On the Example of Nodira's "Divan") 17

Mabruk Djurayev

Description of the Nuruosmoniya copy of "Devoni Foniyy" 35

LITERATURE**Usmon Qobilov**

Artistic Interpretations of Imagery and Symbolism in Mavlono Atoiy's Poetry 49

Farida Karimova

Khusraw Dehlavi's Prefaces: Tradition and Originality 68

LINGUISTICS**Gaybulla Babayarov**

At which stage in its History did our Language Begin to be Called "Uzbek"? 89

Elyor Alimardanov

The Influence of Lexical Features of Uzbek Dialects on the Turkmen Language (dialect) in the Khorezm Dialectal Zone 103

MATNSHUNOSLIK
TEXTOLGY

Adabiy manbashunoslik muammolari

Rashid Zohidov¹

Abstrakt

Sharq manbashunosligi diniy manbalarni sharhlash, tafsir qilish jarayonida shakllanib borgan. Qur'oni karim, hadisi shariflardan oziqlangan mumtoz adabiyot ham manbalar asosida ishlagan. Mazkur tafsirlar, sharhlar badiiy asar mazmuniga ko'chib o'tib, asar matnining chuqur va tagma'noli bo'lishiga sabab bo'lgan. Natijada o'sha badiiy asarni kitobxonga tushuntirish uchun ham manbalarga murojaat qilish zarurati yuzaga kelgan. Tagmazmuni chuqur badiiy matnlarga ham sharhlar yozila boshlangan, turli talqinlar yaratilgan. Bugun adabiyotshunoslik metodologiyasida faol qo'llanuvchi germeneytikaning ilk ko'rinishlari ham Sharq adabiyotida sharh ilmi bilan birga rivojlangan. Shu ma'noda adabiy manbashunoslikni diniy manbashunoslik bilan bog'lab o'rganish mantiqan to'g'ri hisoblanadi.

Mazkur maqolada adabiy manbashunoslikning diniy tushunchalar, e'tiqod, sharh va tafsir ilmi bilan bog'liqligi masalasi yoritildi.

Kalit so'z: *Sharq manbashunosligi, tafsir ilmi, sharh yozish an'anasi, renessans, estetik unsur, shakl, konstruksiya.*

Kirish

Adabiy manbashunoslikning mustaqil fan sifatidagi tadrijiga to'xtalishdan oldin umumiy manbashunoslikning tarixi haqida muayyan tasavvurga ega bo'lishimiz lozim. Sharq manbashunosligining fundamental qonuniyatlari Qur'oni karim tafsiri jarayonida shakllangani tarixiy haqiqat. Chunki dastlabki tafsirlarda Qur'on Qur'on bilan sharhlangan, Payg'ambar alayhissalom Qur'on oyatlarini lozim o'rinlarda sahobalarga izohlab tushuntirgan, keyinroq, Rasuli akram dunyodan o'tgach, sahobalar ba'zi oyatlar tafsirini Qur'ondan ham, hadislardan ham topolmaganlarida o'z

---

¹ Zohidov Rashid Fozilovich – filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: rzohid1@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0002-6521-5219

Iqtibos uchun: Rashidov, Z. F. 2025. "Adabiy manbashunoslik muammolari". *Oltin bitiglar* 2: 4 – 16.

ijtihodlari, qarashlaridan kelib chiqib tafsir qilishgan. Natijada tafsir ilmi kengayib, manbalarga tizimli yondashuv paydo bo'ldi va bu yondashuv qaysidir darajada manbashunoslik asoslari shakllanishiga zamin tayyorladi.

Asosiy qism

Hijratning ikkinchi yuz yilligi (IX asr) boshidan musulmonlar o'z ilmlarini yozib, qayd qilib borishga kirishishdi. Avvalida tafsirlar hadislarining bir bobi sifatida kitoblarga kirdi. Keyinchalik ular hadislardan ajratilib, tafsirlar alohida ta'lif qilina boshladi. Keyinchalik ilmlar turlarga bo'lina boshlagach, turli xil qarashlar, farqli aqidalar yuzaga keldi. Har ilm sohasi tafsirga o'z mavqifidan yondashar ekan, natijada Qur'oni karim iboralari bo'yicha ilmiy istilohlar, mazhabiy aqidalar, tafsir madaniyati va falsafasi paydo bo'ldi. Muayyan fanning mohir ustalari fan mohiyati va mahoratidan kelib chiqib, Qur'on tafsiriga mashg'ul bo'lishdi. Pirovardida, tafsir yo'llari yo'nalishiga ko'ra bir necha navlarga ajraldi: a) lug'aviy tafsirlar; b) aqliy tafsirlar; c) fiqhiy tafsirlar; d) tarixiy tafsirlar; e) firqalar tafsiri; f) mutasavviflar tafsirlari.

Bu juda katta manbashunoslik zaxirasi bilan bog'liq jarayon edi. Vaqt o'tishi bilan ilohiy Kalomni tushunish yo'lida orttirilgan boy tajriba inson aqliy mehnati mahsuli bo'lgan manbalarga nisbatan ham qo'llana bordi. Ijtimoiy-gumanitar, tabiiy, aniq fanlarga oid ayrim asarlarga sharhlar yozila boshladi. Tez ommalashib, an'anaga aylangan bu jarayon Sharq manbashunosligida yangi davrni boshlab berdi va soha rivoji uchun chinakam renessans bo'ldi. Sharh ilmi shu darajada taraqqiy topdiki, bitta kitob matniga o'nlab jildli sharhlar bitildi, sharhlarga sharhlar yozildi. Masalan, mo'tabarlikda Qur'ondan keyin turuvchi manba – الجامع الصحيح (Sahih hadislar to'plami) asariga عمدة القارى (Qur'on tayanchi) va فتح البارى (Yaratuvchi kashfi), شرح صحيح البخارى (Buxoriyning "Sahih"i sharhi) nomli mashhur sharhlar dunyoga keldi. صحيح المسلم (Muslim sahihi), سنن نسائى (Nasoiy sunanlari), سنن ابن ماجة (Ibn Moja sunanlari) kabi hadislar to'plamlariga ham ishonchli sharhlar bitildi. Alouddin Samarqandiyning uch juzli تحفة الفقهاء (Faqihlarga tuhfa) asariga Alouddin Abu Bakr ibn Mas'ud ibn Ahmad al-Kosoniyning o'n juzdan iborat بدائع الصنائع فى ترتيب الشرائع (Shariat qonunini tartiblashda go'zal san'atlar) sharhi, Hafizuddin Nasafiyning البحر الرائق شرح كنز الدقائق ("Inja xazinalar" sharhining tiniq dengizi) asari, Imom Burhoniddin Marg'inoniyning الهداية ("To'g'ri yo'lga yo'llanma") kitobiga Mahmud ibn Ubaydullohning وقاية الرواية فى مسائل الهداية ("Hidoya" masalalaridagi

qarashlar muhofazasi) sharhi va ayni sharhga sharh Ubaydulloh ibn Mas'udning وقاية الرواية (Qarashlar muhofazasi) asari ham hanafiy mazhabi bo'yicha yozilgan mashhur sharhlar jumlasiga kiradi. وقاية الرواية sharhi diyorimizda مختصر الوقاية ("Qarashlar muhofazasi"ning qisqa bayoni) nomi bilan tanilgan bo'lib, madrasalarda asosiy fiqhiy darsliklardan biri sifatida o'qitilgan. Najmuddin Umar ibn Ali Qazviniyning الشمسية (Shamsiya) asariga Qutbiddin Roziy Tahtoniyning تحرير القواعد المنتقاة في شرح الشمسية ("Shamsiya" sharhidagi mantiqiy qoidalar tahriri) sharhi, Sa'duddin Taftazoniyning السعدية (Sa'diya) sharhi, مزان المنطق (Mantiq o'lchovi) asariga Abdulloh ibn Haddod Usmoniyning بديع المزان (Go'zal mezon) kitoblari VIII-XIV asrlarda mantiq ilmi bo'yicha qilingan sharhlarga misol bo'ladi.

Tilshunoslik sohasida Ibn Hojibning الكافية (Kifoya qilguvchi) asariga Abdurahmon Jomiyning فوائد الضيائية (Ziyovuddinning foydalari), Roziyuddin Astrobodyning شرح الراضى على الكافية ("Kofiya" kitobiga Roziy sharhi) sharhlari, Ibn Hishomning شرح شذور الذهب ("Sochilgan zar" kitobiga sharh), Hasan Hifziyning شرح الاجرومية ("Ujrumiyya" sharhi) Bahouddin Abdulloh ibn Uqayliyning شرح ابن عقيل (Ibn Uqayl sharhi) asarlari, fasohat va balog'at ilmi bo'yicha Sakkokiyning معاهد التنصيص على شواهد (Ilmlar kaliti) asariga تلخيص المعاهد التنصيص على شواهد (Ilmlar kaliti) asariga تلخيص المعاهد التنصيص على شواهد ("Talxis" dalillariga iqtibos o'rinlari), Jaloliddin Qazviniyning تلخيص المفاتيح (Balog'at ilmlariga izoh), (Balog'at ilmlariga izoh), تلخيص المفاتيح ("Ilmlar kaliti" asarining qisqa sharhi), مختصر المعانى (Ma'nolarning muxtasar bayoni) nomli sharhlar ham mustaqil asar sifatidagi manbalardan hisoblanadi. Shuningdek, Jaloliddin Rumiyning mashhur "Masnaviyi ma'naviy" kitobi Sulton Valad, Ahmad Aflokiy, Faridun Sipahsolor, Sham'iy, Sarvariy, Shibliy No'moniylar tomonidan sharhlangan. Hofiz Sheroziy devoniga ham bir necha sharhlar yozilgan. Bular ichida eng e'tiborli sharh XVI asrda yashab o'tgan turk olimi Sudiy Basnaviy qalamiga mansubdir. Adabiyotshunos olim NKomilovning xabar berishicha, Sudiy Hofiz devonidan tashqari, Shayx Sa'diyning "Guliston" va "Bo'ston" asarlarini hamda Jaloliddin Rumiyning "Masnaviy-ma'naviy" sini turk tilida sharhlagan. Sudiy sharhlari butun Sharq mamlakatlariga tarqalgan. O'zbek ziyolilari ham lug'atlar tuzish, tarjima jarayonida Sudiy sharhlaridan foydalanganlar. Chunonchi, Sa'diy asarini "Shavqi Guliston" nomi bilan o'zbek tiliga o'girgan Murodxo'ja ibn Solihxo'ja hoshiya sharhida Sudiyga suyanadi va unga havolalar qiladi [Komilov 1987, 182]. Sharqda manbahunoslik mana shunday tadrijiylikda tarmoqlanib shakllangan.

Har tarmoq o'zi o'rganayotgan matnga spesifik yondashgan

bo'lsa-da, barcha turdagi sharhlar uchun umumiy, tarmoqlararo barqaror qonuniyatlar mavjud edi. Ularni shunday tasnif qilish mumkin:

1) matn qismlarga ajratilgan (masalan, tafsirda – bitta oyat yoki bir nechta oyatlar; hadis sharhida – farqlanuvchi rivoyatlar; nazmda – baytlar, misralar; nasriy asarlarda – umumiy mazmun silsilasidagi kichik mavzular; ilmiy manbalarda – tushunchalarning tizimli tasnifi);

2) qismning butunga munosabati aniqlangan (turli suralarga sochilgan, bitta voqelikka aloqador oyatlarni yolg'iz oyat tafsirida jamlash; hadisning har xil rivoyatlarini bitta hukmda markazlash-tirish; baytlar aro bog'lanishlarni umumiy yaxlitlikda tadqiq etish);

3) matnga til tizimidagi hodisa sifatida qaralgan (matndagi ayrim so'zlarning fonetik tuzilishidan tortib, gapdagi morfologik, sintaktik majoziy ma'nolari-yu, vazifalarigacha, etimologiyasi, psixolingvistik xususiyatlarigacha izohlangan).

Yevropada manbashunoslik (istochnikovedeniya)ning fan sifatida shakllanishi XVIII asrning ikkinchi choragiga to'g'ri kelib, V.N. Tatishev, M. V. Lomonosov, G. F. Miller, A. L. Shletser nomlari bilan bog'liq. Lekin bu olimlarning aksari manbashunoslikni tarix fanining bir sohasi sifatida o'rganishgan, manbashunoslikka tarixiy ma'lumotlarni tanqidiy tekshiradigan yordamchi soha sifatida qarashgan. Hatto bu qarash adabiy manbashunoslik bo'yicha tuzilgan mahalliy qo'llanmalarimizda ham aks etgan: "Manbashunoslik yozma manbalarni yig'ish, qidirib topish, tartibga solish va ulardan ilmiy foydalanish yo'llarini o'rgatuvchi fandir. Manbashunoslik fanlar sohasi bo'yicha quyidagi tarmoqlarga bo'linadi: *Adabiy manbashunoslik, tarixiy manbashunoslik, ilmiy manbashunoslik, folklor manbashunoslik*. Umuman olganda, manbashunoslik ilmida tarix fanining bir sohasi sifatida qabul qilingan" [Habibullayev 2000, 7].

Balki bu qarash "o'tgan har bir soniya tarixdir" degan mezoniga ko'ra o'zini oqlar. Ya'ni har qanday obyektни muayyan tarixning bir bo'lagi sifatida qabul qilish mumkin. Lekin bu mazkur obyekt mustaqil holda mavjud emas, faqat tarixning bir bo'lagi sifatida mavjuddir, degani emas. Shunday ekan, manbashunoslik tadqiq obyektini tarixiy manbalar doirasida chegaralab qo'yish yoki har qanday manbaga faqat tarixiylik prinsipiga ko'ra yondashish manbashunoslik, xususan, Sharq manbashunosligi uchun bir tomonlama yondashuv bo'lib qoladi.

Manbashunos olim Q.Sodiqov "manbashunoslik" atamasiga

ta'rif beraturib, aytadi: "Adabiyot, tarix va boshqa ilmlarning yordamchi sohasi. Uning *adabiy manbashunoslik, tarix manbashunosligi, ilmiy asarlar manbashunosligi* yo'nalishlari bor.

Adabiy manbashunoslik deganda adabiyot tarixining hamma davrlarida yaratilgan yozma manbalarni, shoir va ijodkorlarning yoxud muallifi noma'lum bo'lgan asarlarning yaratilgan davridan boshlab, to hozirgacha ko'chirilgan qo'lyozmalarini, bosma nashrlarini tanqidiy o'rganib chiqish tushuniladi" [Sodiqov 2017, 192]. Olimning manbashunoslikni ilmlarning yordamchi sohasi degan fikriga qo'shilmasak-da, ammo o'zbek manbashunosligi kontekstida ushbu ta'rif fanning maqsadlarini imkon qadar to'la qamragan mukammal ta'rifdir.

Darhaqiqat, adabiyot tarixining turli davrlarida bitilgan yozma manbalarni, shoir va ijodkorlarning yoxud muallifi noma'lum bo'lgan asarlarning yozilgan davridan boshlab, to hozirgacha ko'chirilgan qo'lyozmalarini, bosma nashrlarini tanqidiy o'rganish manbashunoslikning muhim vazifalaridan hisoblanadi. Shu o'rinda, badiiy niyatning asarga aylanish jarayonini o'rganish, asarning genezisini tiklash masalasi ham adabiy manbashunoslikning asosiy vazifalaridan biri ekanini unutmashimiz kerak. Chunki har qanday estetik unsur, shakl va konstruksiyaning vujudga kelishi, rivojlanishi va so'nggi holati to'liq o'rganilsagina, mazkur estetik unsur, shakl, konstruksiya haqida eng aniq ilmiy xulosaga kelish mumkin bo'ladi.

"Manba" so'zining istilohga aylanish jarayoni

Har qanday atamaning yasashida so'zning lug'aviy ma'nolari negiz vazifasini o'taydi. Shu negiz atrofida muayyan tushuncha barqarorlashadi va yangi nom bilan atala boshlaydi. Endi "manbashunoslik" tushunchasining o'zagini tashkil qilgan "manba" so'zining istilohga aylanguncha davom etgan tadrijiga bir nazar solaylik. Arabcha "oqib chiqmoq", "boshlanmoq", "otilib chiqmoq", "kelib chiqmoq" ma'nolarini anglatuvchi *naba'a* (نَبَعَ) fe'lidan "oqib chiqish joyi", "boshlanish nuqtasi" "buloq" ma'nosidagi *manba* (مَنْبَع) so'zi yasalgan. Jumladan, "sharh" so'zi mashhur lug'atlarda – ochmoq; bayon qilmoq, tushuntirmoq, yoritmoq, izohlamoq; bo'laklab kesmoq ma'nolarida qo'llanishi aytilgan. Har qanday harakat, voqea-hodisaning boshlang'ich nuqtasi, avvali, boshiga nisbatan qo'llangan bu so'z ma'lum soha kishilarining ixtiyoriga binoan, "ijod mahsuli" tushunchasida qarorlashdi va "manba" deyilganida muayyan *asar* (kitob) tushunila boshladi.

Mutolaa qilingan kitob o‘z o‘quvchilarida turli xil o‘xshash va farqli fikrlarni uyg‘otadi. Fikrlarning o‘xshashligi *qarashlarni*, farqliligi *yondashuvlarni* yuzaga keltiradi. Bu jarayon bamisoli kitobdan kitoblar otilib chiqayotgan, asardan asarlar tarmoqlanib, toshib oqayotgan oqimga o‘xshaydi. Fikr, qarash, yondashuvlarning o‘zaro kelishuvi, shartlashuvi ostida sodir bo‘ladigan bu jarayon ixtiyoriy tarzda kechadi.

Ma‘lum adabiy asar bo‘yicha tadqiqot olib borayotgan manbahunos o‘zi o‘rganayotgan obyektning yaxlit butunlik sifatida yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan *ta’sirlar zanjirini* tiklaydi, tadqiq etilayotgan asarning bu silsiladagi o‘rnini belgilaydi, xalqalar orasidagi munosabatlarning umumiy qonuniyatlarini aniqlaydi. Manbahunoslik tadqiqi mana shu uzluksiz jarayon ichida kechadi. Mumtoz adabiyotimiz manbalarini “ta’sirlar zanjiri” hodisasi asosida o‘rganish metodikasini muayyan asar genezisini tadqiq etishdan farqlash zarur. Adabiy asarning *genezisini* o‘rganish, ta’bir joiz bo‘lsa, “qon-qardoshlik rishtalarini aniqlash, ya’ni bir necha avlodning go‘yo bitta otadan tarqalganini dalillar bilan asoslashga o‘xshaydi. Muayyan manbaning yuzaga kelishidagi “ta’sirlar zanjiri”ni o‘rganishda masala boshqacharoq qo‘yiladi. Masalan, Alisher Navoiyning “Nazm ul-javohir” asari misolida “ta’sirlar zanjiri” hodisasini kuzataylik. Avvalgi bosqichda “Nazm ul-javohir”da tilga olingan manbalarni aniqlashtiramiz:

- a) Qur’oni karim oyatlari;
- b) hadisi shariflar;
- v) “Nasrul laoliy”.

Keyingi bosqichda mazkur manbalarining asar matnida tutgan maqomini ko‘rib chiqamiz. Asar matni shunday boshlanadi:

هر لعالیء منصوره کیم فکره غواصی صفا زجاجه سینى باشیگه ترتیب ریشته
سینى قولیغه توتوب حمد ثنا عمّانی دین حاصل قیلغای اول تینگری نینگ شانى ده دورکیم: هل
اتى على الانسان حین من دهر لم یکن شیء مذکوراً انینگ کلام فرخنده فارجامى دین ایه
دورور.

Laoliyi mansura – “sochilgan qimmatbaho la’l toshlar” birikmasi bilan boshlangan matn “Nasrul laoliy” asariga ishora qilyapti. Sochilib yotgan bu qimmatbaho la’l toshlarni teradigan kishi tafakkur ahlidan bo‘lishi lozimligi, boz ustiga, dengizning tubiga sho‘ng‘iy oladigan g‘avvoslardan bo‘lishi, buning uchun uning boshida sof, tiniq shishadan bo‘lgan uskuna (shlyom) bo‘lishi (toki la’lni oddiy toshdan ajratib tiniq ko‘ra olsin), qo‘li har tomonga tartibsiz harakatlanmasligi uchun tartib arqonini mahkam ushlab, ma’rifat dengizi tubida mavjud *hamdu sanoni* qo‘lga kiritadi. Jumla

avvalida nazarda tutilgan “la’l toshlar” jumla oxirida “hamd-u sano”ga aylandi. Nega? Chunki matnda kelgan *laoliyi mansuradan* maqsad – hikmat. Hikmatning eng ulug’i esa Yaratuvchi Zotga aytilgan hamdu sanodir. Shuning uchun dinimizda hamd tushunchasining maqomi baland. Shuning uchun haqiqiy maqtovgga munosib Zotni tanib, bu haqni ado qilishga kirishgan insonning o’zi va so’zi sharafga loyiq. Bejizga Qur’oni karimdagi avvalgi kalima “Alhamdulillah” deb boshlanmagan. Bu haqda Ibn Jarir Tabariy rahimahulloh “Fotiha” surasi tafsirida aytadi: “Alhamdulillah, ya’ni Ollohgga hamd bo’lsin, degani sano bo’lib, bu bilan Olloh o’z Zotiga sano aytyapti. Buning zimnida Olloh taolo bandalarini O’ziga sano aytishga buyuryapti”.

Matnda hamd aytishning lozimligiga ushbu oyat dalil sifatida keltiriladi: “*Aniqki, insonning ustiga zamondan u tilga olgulik bir narsa bo’lmagan vaqt – muddat kelgandir*” [Qur’oni azim muxtasar tafsiri 2011, 899]. Ushbu oyati karimani muafassirlar ikki xil tafsir qilganlar. Birinchi tafsir: Olloh taolo yer yuzidagi barcha mavjudotni va undagi hayot kechirishga qulay, muvofiq iqlimni Inson uchun yaratgandir. Lekin Olloh taolo mana shu olamni yaratganidan to Odam alayhissalomni yaratib, unga jon ato etgunicha oradan o’tgan uzun bir muddatda inson ismi, yer yuzida Yaratganning xalifasi bo’lguvchi jonzot dunyoga kelishi zikr qilinmagan – tilga olinmagan edi. Ikkinchi tafsir: Odamzot ona qornida paydo bo’lganidan tortib to inson shakliga kirib, unga jon ato etilguncha o’tadigan muddatda uni avval nutfa, so’ng laxta qon, keyin bir tishlam go’sht deb nomlanadi-yu, ammo uni hali inson deyilmaydi. Aniqki, har bir inson to onadan tavallud topgunicha mana shu savdolarni o’z boshidan o’tkazgandir [Qur’oni azim muxtasar tafsiri 2011, 899]. Demak har ikki holatda insonning Yaratuvchi tomonidan yo’qdan bor qilingani haqiqiy maqtovgga munosib ne’mat bo’lib, banda buni unutgan soati halokatga yuz burishi aniq.

Keyingi jumla shunday boshlanadi:

و جواهر منظومة كيم خرد صيرفي سي بصارة اينه كي ني كوزيغه قويوب اخلاص
نقودين آليغه توكوب نعت و دعاء باز اريدين ايليك كه كيورگاي اول رسول بابينده بوله آلوركيم
أنا مدينة العلم و على بابها انينگ حديث معجز نظامي دين روايتء بوله آلور.

Javohiri manzuma – “tizilgan gavharlar” birikmasi “Nazm ul-javohir” asariga ishora. Matnda kelgan “soyrafiiy” so’zi pul ayir-boshlovchisiga nisbatan qo’llanadi. “Xirad soyrofiysi” birikmasi “aql ayirboshlovchisi” ma’nosida bo’lib, majozan, mashg’uloti go’yo aqlar bilan shug’ullanish bo’lgan kasb egasi nazarda tutilyapti. Mana shunday aql egasi bashorat oynagini taqib, ixlos nuqudini oldiga to’kar ekan, na’t va duo bozoridagi boylklarni qo’lga kiritadi. Bu

jumlada “basorat oynagi” va “ixlos nuqudi” birikmalariga e’tibor qaratamiz. Basorat – qalb nazari, qalb ko’zi; nuqud – naqd pullar (oltin-kumush). Moddiy ko’zlar to’siqdan u yog’ini ko’ra olmaydi, qalb ko’zi uchun esa to’siq yo’q, shuning uchun uning qadri baland. Qalb ko’zi ochiq inson bugun bor, ertaga yo’q oltin-kumushlarni emas, balki bebaho ne’mat – ixlosni boylik deb biladi. Bunday bebaho boylikka ega inson *na’t* va *duo* kabi bebaho mulkka xaridor bo’ladi. Na’t – Payg’ambarimiz Muhammad alayhissalomning vasfi bo’lib, bu vasfda u zotning Olloh taolo tarafidan elchi ekaniga iqrar va guvohlik bor. Duo insonning bandaligining e’tirofidir. Bu darajani qozongan qalb egasi sharafga noil. Keyin Payg’ambar alayhissalomdan: “Men ilm shahriman, Aliy uning eshigidir...” degan hadis keltiriladi.

“Nazm ul-javohir”ning manbalari

Alisher Navoiyning barcha asarlari kabi “Nazm ul-javohir”da ham bosh manba sifatida Qur’on oyatlari fikrni ifodalashda suyanch vazifasini o’taydi. Navbatdagi jumlalarda muallif Shams, Layl, Tavba, ar-Rohman suralaridan to’rtta oyat keltirib, kutilmaganda “Nazm ul-javohir”ning ma’naviy qiymatiga jununvash bir mastonalik bilan baho beradi, lekin shu ondayoq hushyor tortib, o’ziga keladi va bandaligining iqrori sifatida o’z shaxsini shunday tasdiqlaydi:

أما بعد. بو صحيفه كه "و الشمس و ضحاها" كافورى صفحه سيدن ياروقراق كيلدى،
"والليل اذا يغشى" مشكى بيله نكته طراز قيلغوجى بو حديقہ كيم "جنات تجرى من تحتها
الانهار"دين آچو غراق كوروندى و "فاكهة و نخل و رمان" بيله سحر پرداز ليق كورگوزوچى،
يوق يوقكيم، اول صحيفه نكته آراى لر يينك گدايى و بو حديقہ چمن پراى لر يينك دريوزه نماى
فقير حقير يعنى نوايى ستر الله عيوبه.

Matndagi arabcha “أما بعد” ifodasi – *bundan so’ng aytadigan so’zim...* ma’nosidadir. Keyingi “بو صحيفه” – *bu sahifa* so’zlari orqali muallif “Nazm ul-javohir”ni nazarda tutyapti. Demak, “Nazm ul-javohir” “Quyosh va uning yog’dusiga qasam” deb boshlanuvchi Ash-Shams surasining oppoq sahifasidan ham yorug’roq, bu asar “(Borliqni o’z zulmati bilan) o’rab kelayotgan kechaga qasam” deb boshlanuvchi Al-Layl surasining mushkin ifori bilan hikmatlar sochuvchi shunday bog’chaki, u Tavba surasining “ostlaridan daryolar oqib turuvchi jannatlari bor” oyatidan ochug’roq, Rahmon surasining “meva, xurmo va anorlari bordir” oyati bilan sehrlovchidir, deb Navoiy shu o’rinda o’z asariga baho berish orqali o’ziga e’tibor qaratishdan taqa-taq to’xtaydi va “yo’q-yo’q...” deya go’yo yuqorida aytganlaridan tonadi, balki diqqatni muhimroq nuqtaga buradi: *ul sahifa nuktaoroylarining gadoyi*, ya’ni “Nazm ul-

javohir”dagi ma’noga oro beruvchi manbalar – Qur’oni karim oyatlari va Payg’ambar alayhissalom hadislarining gadoyi, bu bog’cha chamaniga zeb beruvchilarning eshigidagi tilanchisi bo’lmish faqiri haqir Navoiydir, Oллоh uning gunohlarini yopsin – kechirsin”.

Navbatdagi matn bo’lagida inson zotining barcha mavjudotdan mukarram yaratilgani Al-Isro surasining 70-oyati va At-Tin surasining 4-oyati bilan dalillanib, buning sababi sifatida insonning nutq bilan sharaflangani ta’kidlanadi va shunday ruboiy keltiriladi:

*So’z durki nishon berur o’lukka jondin,
So’z durki berur jong’a xabar jonondin.
Insonni so’z ayladi judo hayvondin,
Bilkim, guhare sharifroq yo’q andin.*

Navoiyning mumtoz adib ekanini tasdiqlovchi dalillardan biri u zotning asarlari mutolaasiga sho’ng’igan muxlis kitobdan kitobga, mavzudan mavzuga o’tar ekan, hayrati oshib boradi, so’z qudratidan quvvati toshadi. Insonga ato etilgan so’z ne’matidan hayratlanish, so’z qudratidan ta’sirlanish chegaralarining bu qadar kengayishining siri nimada?! Balki buning siri yana o’sha bosh manbalarga borib taqalar... Navoiy so’zlari o’sha buloqdan suv ichgani uchun ham ilhombaxshdir, balki.

“Nazm ul-javohir”da so’zning darajalari bo’yicha daqiq bir ilmiy kuzatish taqdim qilingan. Tabiiyki, bu o’rinda ham muhim mavzuga kirish uchun ulug’ manbalardan rivoyat qilingan hikmatli so’zlar kalit vazifasini o’tagan: *قَدْرَ عَقُولِهِمْ* ya’ni: “Odamlarga aqlari ko’taradigan darajada gapiringlar”. Aliy roziyallohu anhudan rivoyat qilingan bu hikmat asosida Navoiy so’zlarni uch martabaga ajratadi:

1. A’lo – oliy. 2. Avsat – o’rta. 3. Adno – past.

Bu martabalar ham o’z navbatida bir necha qismlarni o’z ichiga olishi aytiladi: “A’lo so’z bobida so’z ko’ptur va so’z yo’q degonning ham so’zi xo’bdurkim, vahiy kotiblari lavhayi vahiy osori uzra qalami mo’jiza nigor bila: *فَاتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ* (“Bas, shu Qur’onga o’xshash birgina sura keltiringlar-chi!” Yunus, 10-oyat) *salosi urupturlar va balog’at bobida yakqalamliq sadosin sipehr munshisidin oshurubturlar. Munda so’ngra nubuvvat tilining osorikim: وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ* (“Va u (Payg’ambar alayhissalom) o’z havoyi-xohishi bilan so’zlamas”, An-Najm, 3-oyat) *oning sha’nidadur. Risolat lisonining guftorikim: اِنَّ هُوَ اِلَّا وَحَىٰ يُوْحَىٰ* (“U (Qur’on) faqat (Oллоh tomonida Payg’ambarga) tushirilayotgan bir vahiydir”, An-Najm, 4-oyat) *oning bayonidakim, nazmda balog’at va nasrda fasohat*

ta'rifida: ... انّ من الشّعْر لحكمة و انّ من البيان لسيحراً ("Albatta, she'rda hikmat, bayonda sehr bor", hadis, Ibn Abbos rivoyat qilgan) *taronasin buyuruptur va sehr demaykim, mo'jiza ko'rguzuptur...* [Navoiy kulliyoti 1-jild, 36].

So'z martabalari shu tarzda so'z egasining so'zga munosabati orqali bayon etiladi. Agar muxtasar aytilsa, ular shunday tarkiblangan:

Oliy so'z – Ollohning Kalomi; Payg'ambar alayhissalomning so'zlari; sahobalarning so'zlari.

Avsat so'z – balog'at va fashohat egalarining so'zlari. Ularning gapida darajalariga ko'ra san'at va badiiylik voqe bo'ladi.

Adno so'z – avomning gaplari. Ularning ba'zi so'zlarida ma'no bo'ladi, ba'zilarida bo'lmaydi. Ular yetuk ma'noli so'zlarni anglamaydilar, hatto o'zlarining ma'nisiz gapirayotganini ham bilmaydilar.

So'z haqidagi fikrlarini Navoiy shunday nihoyalaydi: "So'z bog'i ajab gulistonedurkim, anda jonbaxsh atrliq ashjori mavzun va ruhparvar royihalik rayohini gunogun ko'p durur va lek foydasiz xasu xoshoki, balki zararliq xori haloki ham bordur".

Navbatdagi parchada bevosita "Nazm ul-javohir"ning yaratilishi bilan bog'liq tarix bayon etiladi:

كوپرك اوقاتيم كلام الله اشتغالى و انينگ تفاسر و قيل و قالى بيله اوتر ايردى تا احادث درياسيغه غوص قيلور ايردم و اندين گرانمايه گوهرلر قولغه كيورور ايردم تا حضرت امير سوزلرى روضه لارى تاماشه سيغه قدم قويار ايردم و هر روضه ده حور عين گامثال اللؤلؤ المكنون وصال لاريدين بهره تاپار ايردم بتخصيص نثر اللعالى كيم اول حضرت ننگ ولايت درياسيدين چيقتان ثمين لؤلؤلردر...

Bu parchada Alisher Navoiy ko'p vaqti oyat va hadis tafakkuri bilan mashg'ul kunlardan birida Hazrati amir, ya'ni Aliy roziyallohu anhu hikmatlari bog'chasiga kirib qolgani (*Hazrati amir so'zlari ravzalari tamoshosig'a qadam qo'yar erdim...*), bu hikmatlarning Qur'oni karimdan quvvat olganini Voqea surasining 23-oyati bilan dalillab, o'zi ham undan bahra topganini aytadi. Shuningdek, valiy va karomatli zot hazrati Aliy roziyallohu anhuning bu hikmatlari "Nasrul laoliy" deb nomlanishidan ham xabar beradi.

Endi "Nazm ul-javohir"ning yuzaga kelishidagi manbalar silsilasini shunday bog'liqlikda tartiblashimiz mumkin:

Qur'oni karim *oyatlari* → hadisi shariflar → amirul mo'minin Aliy roziyallohu anhu so'zlari → (كلام امير المؤمنين على رضى الله عنه) → Amr ibn Bahrul Johiz (vafoti 868 milodiy) hikmatlardan tanlagan saylanmasi → Sharif ar-Roziy (X asr) hikmatlarni to'plab, "Nahjul balog'a" nomi bilan yaxlit holga keltirgan (498 hikmat) → Rashiddin

Vatvot al-Johiz hikmatlarni fors tilidagi sharhi bilan “Nasrul laoliy” yoki “Sad kalima” nomi ostida yangi to‘plam yaratgan → Alisher Navoiy “Nasrul laoliy” tarkibidagi 268 hikmatni turkiy tilda ruboiy shakliga solib, nazmiy sharhlagan va unga “Nazm ul-javohir” deb nom bergan.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Sharq adiblari tomonidan yaratilgan ko‘plab asarlar diniy manbalar ta’sirida yuzaga kelgan. Bu holat adabiy manbashunoslikni albatta ulkan Sharq adabiyoti kontekstida, islom adabiyoti negizida o‘rganish zaruratini ko‘rsatadi. Jumladan, Alisher Navoiyning ruboiy janridagi hikmatlar shodasi – “Nazm ul-javohir”ning yaratilishida manba birlamchi ahamiyat kasb etgan. bu haqida buyuk adibning o‘zlari qayd etganlar. Yuqorida asarning yaratilish tarixi haqida atroflicha ma’lumot berildi. “Nazm ul-javohir” asarining yaxlit butunlik sifatida yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan manbalar yuqorida qoraytirib ko‘rsatildi va muayyan darajada manbalarning *ta’sirlar zanjiri* tiklandi. “Nazm ul-javohir”ning bu silsiladagi maqomini belgilash va manbalar orasidagi munosabatlarning umumiy qonuniyatlarini aniqlash alohida tadqiqot mavzusidir.

Adabiyotlar

- Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Насафий. 2006. *Ақоидун насафий*. Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси.
- Алоуддин ас-Самарқандий. *Шарҳ таъвилот ал-Қуръон*. ЎЗР ФА ШИ. №3249. Қўлёзма.
- Алишер Навоий. 2011. *Назм ул-жавоҳир*. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 10 ж. 31 – 88. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ.
- Alisher Navoiy. *Kulliyot*. Qo‘lyozma. Fransiya Milliy kutubxonasi. Suppl. Turc. 317-inv. raqam.
- Жалолиддин Хоразмий. *Ал Кифоя фи шарҳи л Ҳидоя*. ЎЗР ФА ШИ Асосий фонди. Қўлёзма. №5246.
- Жалолиддин Хоразмий. *Ал Кифоя фи шарҳи л Ҳидоя*. ЎЗР ФА ШИ Асосий фонди. Қўлёзма. №9408.
- Комилов, Н. 1987. *Бу қадимий санъат*. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.
- Мадраимов, А., Фузаилова, Г. 2007. *Манбашунослик*. Тошкент: Фан.
- Лихачев, Д. С. 1964. *Текстология. Краткий очерк*. М.-Л.: Наука.
- Шайх Алоуддин Мансур. 2011. *Қуръони Азим тафсири*. 1-жилд. Ўш.
- Ҳабибуллаев, А. 2000. *Адабий манбашунослик ва матншунослик*. Тошкент: Тошкент Давлат Шарқшунослик институти.

Problems of literary source studies

Rashid Zohidov¹

Abstract

Eastern source studies developed primarily through the processes of interpreting and commenting on religious texts. Classical literature, nourished by the Qur'an and the Hadith, likewise relied heavily on authoritative sources. These interpretations and commentaries were gradually transferred into the content of literary works, contributing to the depth and layered meanings of literary texts. As a result, the need arose to consult original sources in order to adequately explain and interpret such works for readers. Consequently, commentaries began to be written on literary texts with profound implicit meanings, and diverse interpretations emerged.

The earliest manifestations of hermeneutics, which is widely employed in contemporary literary methodology, also developed within Eastern literature in close connection with the tradition of commentary (sharh) as a scholarly discipline. In this sense, examining literary source studies in relation to religious source studies is logically and methodologically justified.

This article explores the relationship between literary source studies and religious concepts, belief systems, as well as the sciences of commentary and exegesis.

Key words: *Eastern source studies, exegesis, commentary tradition, Renaissance, aesthetic element, form, construction.*

References

- Abu Hafs Umar ibn Muhammad ibn Ahmad Nasafiy. 2006. *Aqoidun nasafiy*. Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi.
- Alouddin as-Samarqandiy. *Sharh ta'vilot al-Qur'on*. O'zR FA ShI. №3249. Qo'lyozma.
- Alisher Navoiy. 2011. *Nazm ul-javohir*. To'la asarlar to'plami. 10 jildlik. 10 j. 31 – 88. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU.

---

¹Rashid F. Zohidov – Doctor of Sciences in Philology, Professor, Tashkent state university of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-pochta: rzohid1@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0002-6521-5219

For citation: Rashidov, Z. F. 2025. "Problems of literary source studies". *Golden Scripts* 2: 4 – 16.

- Alisher Navoiy. *Kulliyot*. Qo'lyozma. Fransiya Milliy kutubxonasi. Suppl. Turc. 317-inv. raqam.
- Jaloliddin Xorazmiy. *Al Kifoya fi sharhi l Hidoya*. O'zR FA ShI Asosiy fondi. Qo'lyozma. №5246.
- Jaloliddin Xorazmiy. *Al Kifoya fi sharhi l Hidoya*. O'zR FA ShI Asosiy fondi. Qo'lyozma. №9408.
- Komilov, N. 1987. *Bu qadimiy san'at*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.
- Madraimov, A., Fuzailova, G. 2007. *Manbashunoslik*. Toshkent: Fan.
- Lixachev, D. S. 1964. *Tekstologiya*. Kratkiy ocherk. M.-L.: Nauka.
- Shayx Alouddin Mansur. 2011. *Qur'oni Azim tafsiri*. 1-jild. O'sh.
- Habibullaev, A. 2000. *Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik*. Toshkent: Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti.